

КОЗУБЕКОВА Т.К.

КМЮАнын улук окутуучусу

**КЫРГЫЗ УКУК ТЕРМИНДЕРИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА
КОЛДОНУЛУШУ**

Бул макалада кыргыз укук терминдеринин пайда болушу, калыптанышы жана колдонулушу боюнча кеңири соз болот. Негизинен кыргыз укук терминдеринин колдонулушундагы көйгөйлөргө өзгөчө көңүл бурулат. Ошондой эле, укук терминдеринин колдонулушундагы башаламандыктарды жоюу боюнча сунуштар киргизилет.

Укук билимдери жалаң гана юристтер үчүн эмес, түрдүү кесиптеги кызматкерлер, ар кыл деңгээлдеги жетекчилер үчүн да чоң мааниге ээ. Эмгек, базар мамилелеринде, коомдук иштерде, үйбүлөлүк турмушта, өздүк укуктарды ишке ашырууда жана милдеттерди аткарууда укук билимдери мыкты кеңешчи экендигин эске алсак, укуктук адабияттын, документтердин мамлекеттик тилде жетиштүү санда болушу жана ал калктын кеңири катмарына жеткидей тил менен жазылышы абзел. Бул маселеге келгенде республиканын калкынын 60%дан ашууну айылдарда жашагандыктан, басымдуу көпчүлүк кыргыз тилинде окуп, кыргызча сүйлөгөндүктөн укук маселесинде кыргызча чыккан маалыматтарга, адабияттарга муктаждык чоң. Ал эми укуктук документтерди же эмгектерди жазууда укук терминдеринин туура, так, түшүнүктүү берилиши же колдонулушу чоң мааниге ээ. Бул маселеге бизде кандай маани берилип, орун алган проблемалар кандай деңгээлде чечилип жатканына токтолордон мурда республикабызда укук

терминдеринин калыптаныш, практикада колдонулуш маселесине саресеп салып көрөлү.

Бизде укук терминдеринин калыптанышын негизинен төрт этапка бөлүүгө болот. Биринчи этапта, б.а. отузунчу жылдары мыйзам, кодекстерди чыгарууга байланыштуу укук терминдерин орусчадан сөзмө-сөз которууга гана аракет жасалса, экинчи этапта (1960-70-жж.) – ал терминдердин мазмунун кеңири ачууга, туура, так аныктамаларды берүүгө, мурда которулбай жүргөн кээ бир терминдерди которууга көбүрөөк көңүл бурулган. Буга мисал катары 1964-жылы кыргыз тилинде жарык көргөн «Кыргыз ССРинин уголовный кодексин» айтууга болот. Ал эми үчүнчү этапта – жетимишинчи жылдардын аягында жана сексенинчи жылдары укук тилибиздин илимий-теориялык деңгээли кыйла жогорулады. Бул баарыдан мурда, «Укук» энциклопедиялык создүгүнүн жарыкка чыгышы менен байланыштуу.

Төртүнчү этап Кыргызстан эгемендик дооруна өткөн мезгилде укук терминдеринин колдонулуш чөйрөсүнүн кеңейиши менен мүнөздөлөт. Кээ бир укуктук документтердин, мыйзамдардын долбоорлорун мамлекеттик тилде даярдоого аракеттер жасала баштады. Бирок, тилекке каршы, ушул күнгө чейин эле алар негизинен алгач орус тилинде жазылып, анан кыргызчага которулууда.

1-этапта б.а. отузунчу жылдары кыргыз тилинде жарык көргөн кодекстердин «тили» абдан жарды болгон. Маселен ал кезде «дело», «договор», «срок», «судебный исполнитель», «частное», «доход», «отказ», «отвод», «пособие», «издержка» ж.б. орус тилиндеги, башка чет тилдердеги сөздөр, терминдер которулган эмес, кээ бир сөздөрдүн кыргызча варианттары колдонууга жол берилери билдирилип, кашаага берилген: мисалы «спекуляция» (алып сатарлык кылуу), «давность (эскириш), «изобретение» (ойлоп чыгаруу) ж.б.

Алтымышынчы жылдары алардын көбү такталып, эне тилибизге которулган вариантында колдонула баштады. Бирок кийинчерээк мезгилдүү басма сөздө, илимий эмгектерде, энциклопедиялык басылыштарда кээ бир терминдер кыйла ийгиликтүү которулуп келатканына карабастан, кийинки эле 80-жылдары чыккан кодекс, мыйзамдарды басууга даярдаганда, андай учурларга көңүл бурулбай, тээ отузунчу же алтымышчы жылдардагы котормолордо онунан чыкпай калган варианттар колдонулган.

Бир-эки эле мисал келтирейин. 1986-жылы «Кыргызстан» басмасынан чыгарылган «Кыргыз ССРинин граждандык кодексиндеги» кээ бир сүйлөмдөрдү котормочунун жардамысыз же орусча тексти менен салыштырмайынча так түшүнүүгө мүмкүн эмес. Анын 270-статьясында (беренесинде) мындай деп жазылган: «Ассортиментке кирген продукциялардын айрым түрлөрүн кем тапшыргандыгы үчүн договордо каралган тапшыруулар продукциялардын жалпы наркы боюнча мөөнөтүндө орундатылса тапшыруучулар белгиленген кем берүүлөрдүн ордун толөйт». Дагы бир мисал. 1964-жылы жарык көргөн «Кыргыз ССРинин уголовный кодексинде» мындай сүйлөмдөр бар: «Мамлекеттик же коомдук мүлктү уурулук жолу менен жасалган уурдоо» («хишение государственного или общественного имущества, совершенное путем кражи») «Кылмыш аракетти жазадан бошотуучу же жазаны жеңилдетүүчү мыйзамдын тескери күчү болот, башкача айтканда, ал мыйзам чыгарылганга чейин жасалган кылмыш-аракеттерге да анын күчү таркалат» (закон, устраняющий наказуемость деяния или смягчающий наказание, имеет обратную силу, то есть распространяется также на деяния, совершенные до его издания) Бул сүйлөмдөр кодекс жыйырма жылдан кийин кайра басылса да ошол калыбында калган. Мындай мисалдарды ошол жылдары жарык көргөн ар бир кодексден табууга болот.

Совет доорунда «Кыргызстан», «Мектеп» басмалары сыяктуу мамлекеттик басмалар иштеп турган учурда планга ылайык бирин-серин

укук адабияттары кыргыз тилинде үзгүлтүксүз чыгарылып келсе, кийинки учурда бизде мамлекеттик деңгээлде кыргызча мындай адабияттар өтө аз жарык көрдү. Ал эми чет элдик уюмдардын (долбоорлордун) каражаттарына кыргыз тилинде чыгарылып жаткан айрым укуктук басылмаларды түшүнүп окуу өтө кыйында турат. Анын негизги себеби - котормонун деңгээлинин төмөндүгү жана укук терминдеринин башаламан, так эмес которулушунда жана колдонулушунда.

Биздин республикада укук терминдеринин негизинен калыптанышы Кыргыз Совет Энциклопедиясы (1980) жана «Укук» (1988) энциклопедиясы жарыкка чыккан мезгилге туура келет, деп ойлойм. Анткени республиканын коомдук-саясий турмушунда жана укук коргоо тармагында укук терминдери кыргызча өгөйлөнбөй сабаттуу да, кеңири да колдонулуп, укук тилибиздин илимий-теориялык деңгээли кыйла жогорулай баштады. Бул пикиримди ырастоочу дагы бир кошумча факт - бул жогоруда аталган энциклопедиялык сөздүктөр башка укук темасындагы эмгектер, изилдоолөр, башка адабияттар үчүн ушул кезге чейин база, пайдубал болуп келаткандыгы.

1989-жылы кабыл алынган мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзам кыргыз тилине расмий тилдин статусун гана бербестен, мамлекеттик тилди, анын ичинде укук тилин өнүктүрүүнүн мыйзамдык негизин түздү, аны колдонуу чөйрөлөрүнүн кыйла кеңейишине өбөлгө болду. Ал чөйрөлөрдү атай кетейин.

1. Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары:

а) Кыргыз Республикасынын Конституциясы, конституциялык мыйзамдары, мыйзамдары;

б) Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктары, Жогорку Кеңешинин жана Өкмөтүнүн токтомдору, Улуттук банкынын актылары, министрликтеринин, мамлекеттик комитеттеринин жана администрациялык ведомстволорунун актылары, жергиликтүү мамлекеттик

администрациялардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын чечимдери.

2. *Укук колдонуу, укук коргоо, сактоо тармактары:* соттор, прокуратура, юстиция, нотариат, жарандык абалдын актыларын каттоо, милиция, улуттук коопсуздук, бажы, салык ж.б. мекемелери. Бул мекемелер процесстик мыйзамдарга, башка ченемдик укук актыларына, жол-жоболорго ылайык жүргүзүүчү өздөрүнүн күндөлүк ишинде жазуу же/жана оозеки түрдө колдонгон укук тили.

3. *Эксперттик-криминалистикалык, укук илим-изилдөө, окутуу тутуму:* соттук экспертиза жүргүзүү борбору, криминалистикалык лабораториялар, укук илим-изилдөө мекемелери, укук билимдери берилүүчү окуу жайлары, факультеттери ж.б. Бул мекемелер экспертизалык корутунду чыгаруу, илим-изилдөө, окутуу боюнча өздөрүнүн күндөлүк ишинде жазуу же/жана оозеки түрдө колдонгон тил ж.б.

Акыркы жылдары жарык көргөн салмактуу укуктук адабият катары авторлор жамааты тарабынан түзүлгөн «Укук» энциклопедиялык окуу куралын, «Граждандык укук боюнча юридикалык терминдердин сөздүгүн» жана «Кылмыш-жаза укугу боюнча түшүндүрмө сөздүктөрүн» кароого болот. Ал эми бул эмгектер азыркы учурдагы укук тилин канчалык деңгээлде байыта алганы жөнүндө айтылчу сөз башка, ошондой болсо да, булардын жарык көрүшү жакшы жышаан экенин танууга болбойт. Менимче, «Укук» энциклопедиялык окуу куралы 1988-жылы чыккан «Укук» энциклопедиялык сөздүгүнө караганда айрым укук терминдерин которууда, аларга аныктама берүүдө аздыр-көптүр ийгиликтер байкалат. Ошону менен катар бир топ так эместиктер да орун алганын баамдоого болот. Маселен, «покушение на преступление» деген термин 1988-жылкы «Укукта» «*кылмыш жасоого аракеттенүү*» деп берилсе, 2004-жылкы «Укукта» «*кылмыш далалаты*» деп, «*соучастие в преступлении*» - «*кылмышка кошо катышкандык – кылмышка шериктеш болуу*» деп берилсе, «*квалификация преступлений*»

1988–жылкы «Укукта» «кылмышты квалификациялоо» 2004–жылкы «Укукта» – «кылмышты жиктөө» деп, терминдин жеткиликтүү варианттары берилген. Ал эми «совокупность преступлений» 1988–жылкы «Укукта» «кылмыштардын жыйындысы» деп туура берилсе, 2004–жылкы «Укукта» «кылмыштын жыйындысы» деп көптүк түрдөн жекелик түргө өткөрүлүп берилип калган. Ушул эле 2004–жылкы сөздүктө «правовое государство – укукчул мамлекет» «правовая система - укуктун системасы» деп берилген, ал эми азыр «укуктук мамлекет», «укук тутуму» деп кыйла так берилип жүрөт. Мында дагы бир көңүл бөлчү нерсе - «правосудие» 1988-ж. «Укукта» «сот адилеттиги» деп туура берилгенине карабастан, 2004-ж. «Укукта» «укук соту» деп берилет. Андай болсо «сот адилеттигин сот гана ишке ашырары» тууралуу конституциялык жобону (82-берене) «укук сотун сот гана ишке ашырат» десек туура же түшүнүктүү болобу? Албетте, жок!

Дагы бир белгилеп кетчү нерсе - терминдерди орус тилинен которгондо кыргыз тилинин грамматикасынын теорияларын эске албай, башаламан которулуп келатат. Мисалга алсак, «административный» деген сөздү көпчүлүк учурларда административдик, «интеллектуальный» дегенди «интеллектуалдык» деп которуп жүрөбүз. 2004–жылкы «Укукта» кээ бир жеринде «администрациялык жоопкерчилик», көпчүлүк жерлерде «административдик жаза», ж.б. болуп кетет. Акыркы кездери «администрациялык» деп туура берилип жүрөт, анткени сөздүн уңгусу «административ» эмес, администрация б.э. Сөздү орусча уңгу мүчөгө ажыратсак административ/ тив/ ная –ив деген суффикс таандык дегенди туюндурат, бул «административный» деген орус тилинин сөздүктөрүндө сын атоочту туюндурат, ал эми кыргызча уңгу, мүчөгө ажыратсак, административ/ тив/ дик кыргыз тилинде --тив деген мүчө жок, ошондуктан «администрациялык» деген туура, сабаттуу болот. Ошондой эле, «интеллектуальная собственность – интеллектуалдык менчик» деп жүрүшөт,

кыргыз тилинде «-уал-» деген мүчө жок. Бул термин 2004-жылкы «Укукта» «интеллект менчиги» деп абдан туура берилген.

Ошондой эле жакында ЮСАИД долбоорунун колдоосу менен «Юридика аталгылары менен түшүнүктөрүнүн түшүндүрмө сөздүгү» жарык көрдү. Мында орусча-кыргызча аталгылар (терминдер) менен түшүнүктөр эки тилде чечмеленет. Бул эмгекти коомчулуктун кеңири чөйрөсү колдоно алат, анткени анда жеке укуктук гана эмес, саясий жана экономикалык терминдер менен түшүнүктөр камтылган. Менин пикиримде «аталгы» деген сөздүн өзү эле туура эмес берилген, терминди азырынча мурдагы Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиясынын алдындагы терминологиялык комиссия деле которбой эле келатат. Жогоруда келтирилген «административный» - «административдик», «интеллектуальный» - «интеллектуалдык» деп берилген. Сөздүктүн кээ бир авторлору жогоруда талкууланып жаткан үч сөздүккө тең автор, жаңы сөздүк чыгаруу процессинде жок дегенде мурда чыккан сөздүктөр менен салыштырып, жакшы жактарын алып, пайдаланса максатка ылайык болот эле. Ушундай тармактык сөздүк чыгарууда тилчилер менен тиешелүү тармактын адистери биргелешип иштесе, кыйла ийгиликтерди камсыз кылууга болот эле.

Негизи азыр расмий документтер алгач расмий тилде даярдалып, анан мамлекеттик тилге которулат, ошондуктан мындай документтер, мыйзамдар элдин кеңири катмарына жетиши кыйын. Ошондой эле биздин чөйрөгө таандык укуктук адабияттар, окуу китептери мамлекеттик тилде жазылса, айрыкча кыргыз авторлор кыргызча эмгек жазса, ал кыргыздын дилине жеткиликтүү болору шексиз, андыктан болочок юристтерге мамлекеттик тилди укук тилине багыттап окутуу максатка ылайык. Мындан сырткары, көпчүлүк укуктук документтер орус тилинде болуп, укук коргоо кызматкерлери да кыргызча жеткиликтүү билбегендиктен, карапайым элдин

калың катмарынын укугу жеткиликтүү корголбой келди деп айтсам жаңылыш болбос. Себеби, орус тилдүү укук коргоочуларга жабырлануучу болобу, айыпкер болобу, өзүнүн оюн так түшүндүрө албайт, ал эми котормочу аркылуу ар кандай аракеттер, мыйзам жоболорун түшүндүрүүлөр бурмаланышы (карасанатайлык менен болбосо да) толук ыктымал. Котормочулардын деңгээли деле ал укукчу адис болбогондон кийин талапка толук жооп берери талаш нерсе.

Маалымат, комментарий берүүчү укуктук адабияттарды мамлекеттик тилде чыгаруу да биздин республикада туруктуу, тутумдуу ишке айлана элек. Ошондой эле бул багытта аздыр-көптүр ийгиликтерибиз биринчи кезекте басма соз кызматкерлеринин, энциклопедиячылардын аракеттерине, изденүүлөрүнө байланыштуу экенин моюнга алуу керек. Мындай аракеттердин, изденүүлөрдүн натыйжалары эске алынбагандыктан, координациянын жоктугунан алтымышынчы жылдардан баштап чыгарыла баштаган кодекс, мыйзамдарда кетирилген кемчиликтер, каталыктар кийинки басылыштарга да кочуп, өзгөрүүсүз калып келатат. Бул фактыны юристтер менен тилчи окумуштуулардын биргелешип иштешпегенинин натыйжасы деп кароого болот.

Жогоруда айтылгандар республикалык масштабдагы көйгөйлөр. Укук терминдерин колдонууда бизде орун алып келаткан башаламандык, тутумсуздук – бул мыйзам чыгаруучу органдар менен укук тармагындагы илимий мекемелерибиздин, жалпыга маалымдоо каражаттарынын ортосундагы байланыштын, координациянын начардыгынын натыйжасы болуп келгени да ырас. Бизде укук тилин оркүндөтүү ишин окумуштуу юристтерибиз да азырынча колго албай келет. Алардын дээрлик бардыгы илимий эмгектерин орус тилинде жазышат. Жакында укук илимдерине байланыштуу кандидаттык диссертацияны юристтердин ичинен Ж. Саалаевдин биринчи кыргызча жазганы жакшы саамалык экенин белгилей кетким келет.

Азыр колдонууда жүргөн кодекстерибизде да бир эле терминдер, мисалы, «тайна переписки» – «Жарандык–процессуалдык кодексте» – «кат алышуунун сырлары» делсе, «Жарандык кодексте» – кат жазышуунун сырлары, ал эми «Кылмыш-жаза кодексинде» - кат жазышуулардын жашырындуулугу деп жүрөт, ал бул терминдин туура котормосу, менимче, «кат алышуунун купуялыгы» болуш керек. Буга окшогон мисалдарды четтен табууга болот. Дагы бир мисал “презумпция невиновности – жазыксыздык презумпциясы(Кыргыз Республикасынын 1998-жылдын 4-августундагы № 115 мыйзамы менен күчүнө киргизилген “Администрациялык жоопкерчилик жөнүндөгү кодекстин 5-беренеси). Жарандык кодексте “автордуктун презумпциясы (1052-берене), ал эми Кыргыз Республикасынын жазык-процесстик кодексинде “күнөөсүздүк кунары” (15-берене) деп которулган.

Мындай башаламандыкты жоюу үчүн укук тармагында эмгектенген окумуштуу-юристардин жана тилчилердин биргелешип иштөөсү зарыл. Мында баарыдан мурда жамаатыбызда мамлекеттик тилде сүйлөй ала турган аудиторияны калыптандыруу зарыл. Ошондуктан мамлекеттик тилдин 20 жылдыгына карата иш-чара катары жуманын бир күнүн окутуучулар менен студенттер жалаң кыргызча сүйлөө күнү деп жарыяласак, мамлекеттүүлүккө, мекенчилдикке кошкон салымыбыз болмок. Биздин окуу жай 4-5 баскычтан турган академиялык окуу жайы болгондуктан укук тилин жөнго салуу, укук терминдеринин эң ийкемдүү, так вариантын таап, терминологиялык комиссияга сунуш кылуу да, урматтуу кесиптештер, биздин милдетибиз деп ойлойм.

Андыктан айына болбосо да, кварталына укуктун тармактары боюнча укук терминдерин талкуулоону уюштурсак, биз туура деп тапкан варианттарыбызды терминкомго сунуштап, укук терминдерин ирээтке

келтиргенге көмөктөшсөк мамлекеттик тилди укук тармагында өнүктүрүүгө кошкон эң чоң салымыбыз болмок.

Мындан сырткары, курамы тилчи-юристтерден турган укук-лингвистикалык комиссия түзсөк академиябыздын кадыр-баркын дагы өстүрмөкпүз. Муну менен республикабыздын тергөө-сөт тармактарында, соттук териштирүү иштеринде кыйынчылык жаратып жаткан көп көйгөй маселелер да чечилмек.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Кыргыз Совет Энциклопедиясы Б., 1980; “Укук” энциклопедиясы Б., 1988
2. “Укук-Право” илимий-практикалык журналы Б., 1994 №1-2-сандары
3. “Укук” энциклопедиялык окуу куралы Б., 2000
4. “Адил сот “ илим.-практ. жур. Б., 2000 № 2; Жогор.Сот.бюллет. 1988-1990-жж. сан. ; “Совет. Кыргызстан” 1976 -19878- жыл. сан.